

KRYSTIAN HEFFNER

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN w Warszawie
Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

REGIONALNY WYMIAR DYCHOTOMII ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH

Abstract: Regional Dimension of Rural Areas' Development Dichotomy. Paper is drawn attention that in Poland similarly as in other "new" EU Countries the internal differences in level of development reached, as well as in economic increase pace are deepen. An acceleration of economic changes is included only frequent parts of the Country, predominatingly bigger or smaller parts of regional structures and mostly those, previously characterized high level of internal differences. There are regions where dichotomic system of growth pole (more infrequently two and over) and visibly lagger developed areas, predominantly rural.

Unavoidable consequence of accumulation of differences in development is petrification of such configurations with dichotomic structures and rise – especially in weakly urbanised, rural peripheral regions - problem areas characterised by worse development. Likewise in internal regional structures, mostly in outer, rural zones of particular regions, tendency to strengthen trends to slow economic development and stabilization of negative characteristics of social and economic development are appeared.

Some steps abstained increase of regional disparities in Poland rely on stimulation of externalities spread from growth centers (diffusion processes) are proposed. However, despite those frequently intensive actions, rural areas became more differentiated both social and economic development pace, living standards, spatial organisation and population activity.

It was proved that development trends initiated in introductory phase of transition were set the lagging and low dynamic of growth zones in the areas peripheral to main centers network and frequently in Eastern than in Western Poland. It is visible that in spatial differentiation of rural areas increasingly important role play development relation in configuration centers-peripheries.

Wprowadzenie

W Polsce, podobnie jak w innych „nowych” krajach Unii Europejskiej, powiększają się wewnętrzne różnice zarówno w poziomie osiągniętego rozwoju, jak i tempie wzrostu gospodarczego, zapoczątkowane przez proces transformacji gospodarczej.

Przyspieszenie zmian w gospodarce objęło tylko niektóre obszary kraju, najczęściej większe lub mniejsze części struktur regionalnych i to głównie te, które już wcześniej charakteryzowały się wysokim poziomem wewnętrznych różnic. Są to regiony, w których wykształcił się dychotomiczny układ tzw. bieguna wzrostu (rzadziej dwóch lub więcej) i obszarów wyraźnie słabiej rozwiniętych, przeważająco wiejskich. W niektórych opracowaniach sugeruje się, że warunkuje on dynamikę rozwoju całego kraju, a w konsekwencji nie są zalecane intensywne działania zmierzające do wyrównywania dysproporcji między układami regionalnymi. Wskazuje się raczej na konieczność wyrównywania strukturalnych nierówności w rozwoju regionów (ingerencja w strefy problemowe)¹.

Nieuniknioną konsekwencją narastania różnic rozwojowych jest petryfikacja tego typu układów o dychotomicznym charakterze i powstawanie – szczególnie w słabo zurbanizowanych, wiejskich regionach peryferyjnych – obszarów typu problemowego, słabiej rozwijających się². Podobnie w układach intraregionalnych, przede wszystkim w zewnętrznych, wiejskich strefach poszczególnych regionów, ujawniają się tendencje do utrwalania trendów spowolnienia rozwoju i stabilizacji negatywnych charakterystyk poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego³.

Proponuje się także inicjatywy powstrzymujące narastanie dysproporcji regionalnych w Polsce, polegające na stymulacji ujawniających się korzyści zewnętrznych z ośrodków wzrostu (procesy dyfuzji). Spośród wielu różnych polityk, które mogą podtrzymać korzystny kierunek zmian gospodarczych, przy jednoczesnym nie narastaniu regionalnych zróżnicowań, zwraca uwagę kilka kwestii:

- wspieranie tworzenia silnych ośrodków wzrostu w każdym regionie, z wzmocnieniem sieci subregionalnych ośrodków wzrostu (pobudzanie endogenicznego, spolaryzowanego wzrostu regionów);
- pomoc w wyrównywaniu strukturalnych zapóźnień rozwoju gmin i regionów (edukacja, infrastruktura) dla powstrzymania rosnących różnic w rozwoju lokalnym (zamiast wyrównywania dysproporcji rozwojowych);
- tworzenie mechanizmów ułatwiających dyfuzję rozwoju z ośrodków wzrostu w skali regionów (m.in. systemy innowacyjne, klastry, instytucje GOW);
- promowanie rozwoju ośrodków naukowych i własnej działalności badawczej przedsiębiorstw w regionach, w różnych układach, przekładające się na nowe miejsca pracy;
- przełamywanie problemów na rynku pracy przez edukację (dostosowanie kształcenia, w tym wyższego i zwiększenie dostępności szkół wyższych w regionach peryferyjnych);

¹ Wojnicka *et al.* (2005). Por. też Gorzelak (2009).

² Por. Heffner (2010), s. 163-184.

³ Między innymi piszą na ten temat: Heffner, Rosner (2004), s. 114-134; Heffner, Rosner (2009), s. 11-24.

- wspieranie przedsiębiorczości w sferze lokalnej, skuteczna decentralizacja systemu zarządzania kraju i wykorzystanie potencjału szczebla lokalnego do wspierania rozwoju;
- poprawa atrakcyjności inwestycyjnej regionów i ich części dla inwestycji zagranicznych i procesów internacjonalizacji przedsiębiorstw;
- zwiększanie atrakcyjności osiedleńczej i turystycznej regionów peryferyjnych⁴.

Mimo tych, często intensywnych działań, obszary wiejskie w coraz większym stopniu różnicują się pod względem tempa rozwoju społeczno-gospodarczego, poziomu życia, sposobów zagospodarowania przestrzeni wreszcie aktywności mieszkańców. Uruchomione we wstępnej fazie transformacji trendy rozwojowe sytuują strefy zapóźnienia i niskiej dynamiki wzrostu w rejonach położonych peryferyjnie w stosunku do sieci głównych miast, a także częściej w Polsce Wschodniej niż Zachodniej. W coraz większym stopniu w przestrzennym zróżnicowaniu obszarów wiejskich, istotną rolę odgrywają relacje w układzie centrum-peryferie. Zmniejsza się stopniowo znaczenie zaszłości historycznych (rozbiorowych, międzywojennych i związanych z przesunięciem granic po II wojnie światowej)⁵.

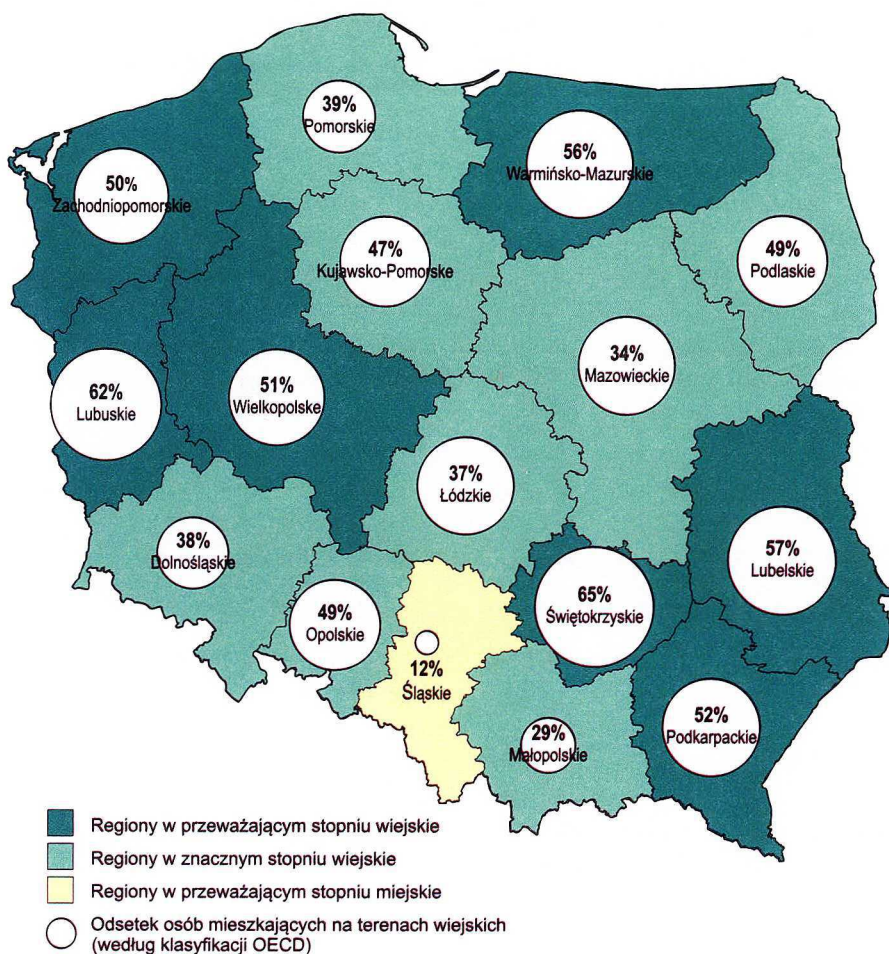
1. Główne przyczyny dychotomii rozwoju obszarów wiejskich

W Polsce praktycznie wszystkie województwa (poza śląskim) są regionami o istotnym znaczeniu i udziale obszarów wiejskich (por. ryc. 1). Peryferia regionalne obejmują przeważająco obszary wiejskie z charakterystyczną dominacją funkcji powierzchniowych (rolnictwo i leśnictwo) w strukturze użytkowania przestrzeni. Cechują się także rosnącym nagromadzeniem niekorzystnych zjawisk społeczno-gospodarczych, takich jak odpływ migracyjny, bezrobocie, niska jakość zasobów ludzkich, brak kapitału społecznego itd. Również oddziaływanie centrów regionalnych i metropolitalnych jest słabe, ale wywołujące efekt polaryzacyjny, przede wszystkim osłabiający lokalne i regionalne zasoby ludzkie. Charakterystyczną cechą jest ograniczona dostępność komunikacyjna, utrudniająca włączenie w procesy wzrostu gospodarczego bez permanentnych strat w kapitale ludzkim i społecznym. Jakkolwiek często są to obszary o konkurencyjnym rolnictwie lub o wysokiej atrakcyjności turystycznej (często jedno i drugie), to wykorzystanie tych czynników do przyspieszenia wzrostu gospodarczego i wzmocnienia endogenicznego potencjału jest relatywnie słabe.

Warto jednak zaznaczyć, że obszary wokółmiejskie, szybko urbanizujące się, często o szerokim zasięgu przestrzennym, najczęściej (obecnie w Polsce prawie zawsze, podobnie jak w wielu krajach Europy Środkowej i Południowej) rozwijają się dynamicznie, ale żywiłowo. Charakterystyczną konsekwencją jest tzw. *urban sprawl*,

⁴ Por. m.in. Domański (2008); Bański (2007); Wrzochalska (2007), s. 55-64.

⁵ Rosner, Stanny (2007), s. 327-338.

Ryc. 1. Typologia regionów według poziomu wiejskości (według klasyfikacji OECD)

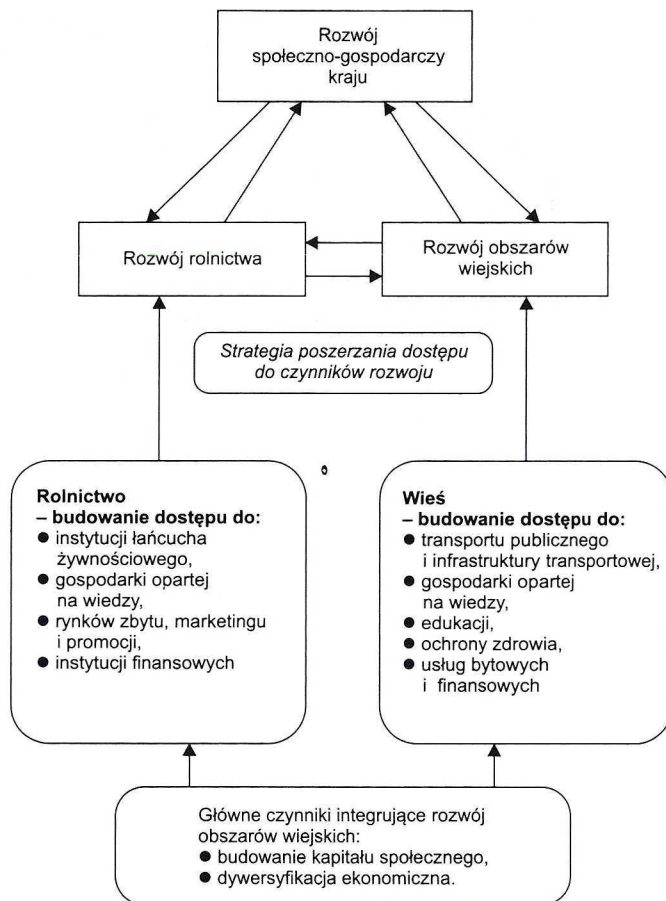
Źródło: Zawalińska (2009).

zjawisko związane z urbanizacją skutkujące głównie w zagospodarowaniu przestrzeni, ale w znacznym stopniu ograniczające korzystne efekty wzrostu gospodarczego i społeczno-kulturowego w strefie obszarów wiejskich powiązanych z miastami⁶.

Na rozwój obszarów wiejskich w kierunku *urban sprawl* wskazuje zwykle wiele charakterystycznych zjawisk:

- pojawianie się enklaw *stricte* mieszkaniowych, w których brakuje innych funkcji (np. handlowych, usługowych, kulturowych);

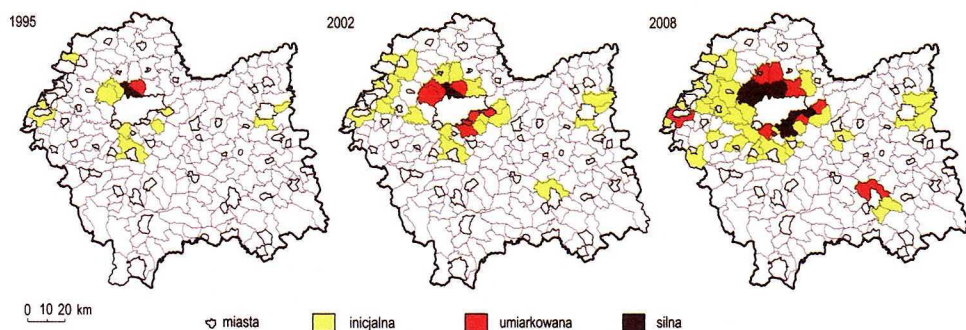
⁶ Zob. m.in.: Nuissl, Rink (2005), s. 123-134; Couch *et al.* (2005), s. 117-136; *Urban Sprawl...* (2006); Ouředníček (2007); Beim, Tölle (2008), s. 121-138.

Ryc. 2. Najważniejsze czynniki i powiązania determinujące rozwój wiejskich obszarów peryferyjnych

Źródło: Wilkin (2007).

- rozwój monofunkcyjnych centrów handlowych lub handlowo-usługowych lokowanych na „surowym korzeniu”, nastawionych na zmotoryzowaną klientelę (jednopoziomowa zabudowa, parkingi samochodowe);
- powstawanie tzw. parków biurowych lokalizowanych w oderwaniu od istniejącej zabudowy);
- segregacja funkcji usługowych związanych z instytucjami publicznymi (placówki kulturalne, edukacyjne i miejsca kultu religijnego) bez nawiązania do struktury przestrzennej okolicy i nie tworzące centrów, „przestrzeni społecznie użytecznych”;

Ryc. 3. Stopień zaawansowania procesów suburbanizacji w woj. małopolskim w latach 1995, 2002 i 2008

Źródło: Zborowski *et al.* (2008), s. 473-516.

- „wyprzedzająca” infrastruktura drogowa o szerokich jezdniach, preferująca komunikację samochodową⁷.

W strefach zewnętrznych miast, w wielu regionach Polski tego typu zjawiska są bardzo zaawansowane. Liczne podmiejskie wsie zostały zabudowane infrastrukturą tylko mieszkaniową, w wielu powstały parki biznesowe i centra handlowe, ale zdecydowanie słabiej (lub wcale) rozwija się sfera usług publicznych (świątynie, centra administracji publicznej, usługi edukacyjne, finansowe), gdyż nowi mieszkańcy wsi wahadłowo przemieszczający się do centrów miast, wykorzystują ich usługi i świadczenia. Ten typ zmian osłabia procesy rozwojowe w strefach podmiejskich i urbanizujących się z innych powodów (np. rekreacja i turystyka), chociaż wskaźniki wzrostu społeczno-gospodarczego są wysokie.

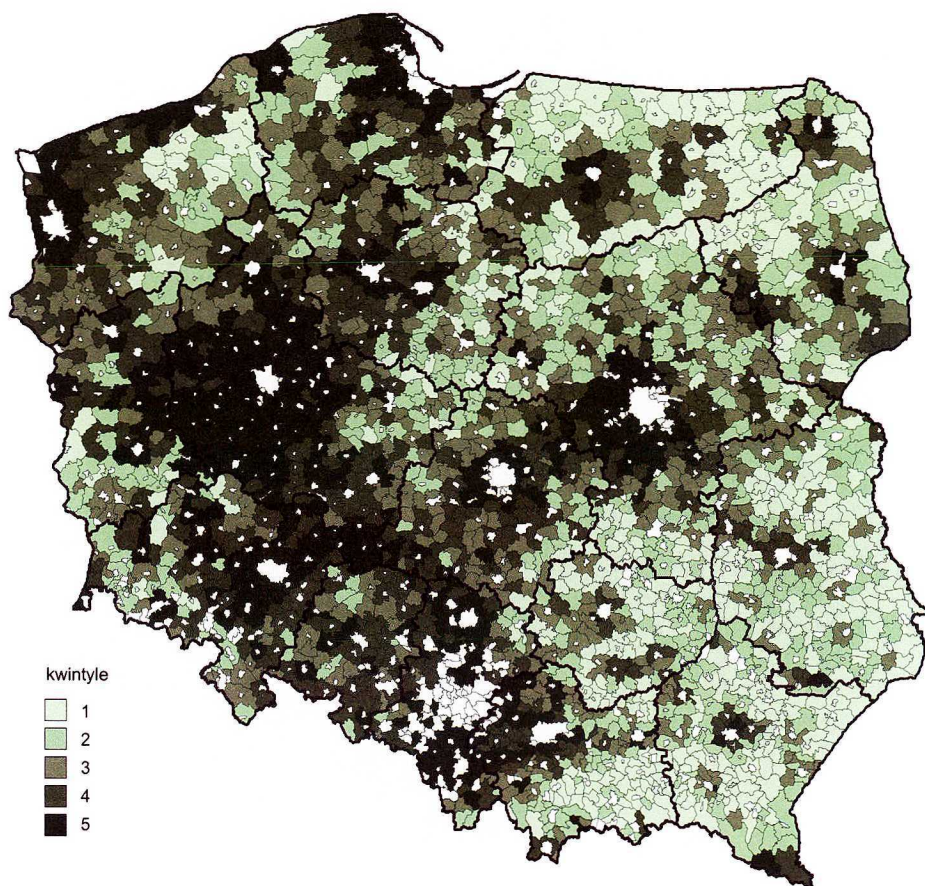
Efektem tych procesów jest narastająca dychotomia rozwoju obszarów wiejskich w Polsce zarówno w układzie regionów słabiej rozwijających się, jak i w odniesieniu do ich części, również charakteryzujących się spowolnionym wzrostem społeczno-gospodarczym.

Pośród wielu typologii funkcjonalnych obszarów wiejskich, większość wskazuje na zestawienia cech, których wykształcenie skutkuje narastającym rozwarstwieniem rozwoju społeczno-gospodarczego wsi:

- Typologia uwzględniająca relacje przestrzenne wsi – gminy w aglomeracjach miejskich, turystyczne, przygraniczne i popegeerowskie⁸ – pierwsze o szybszym tempie rozwoju, ostatnie zazwyczaj stagnujące i słabo rozwinięte.
- Typologia dominujących typów gospodarowania – obszary wiejskie rolnicze, rolniczo-przemysłowe, przemysłowe, uprzemysławiane, usługowe – pierwsze dwie grupy obszarów wiejskich zwykle wolno rozwijające się, ostatnie – o wysokim poziomie rozwoju.

⁷ Beim (2009).

⁸ Por. Kaczmarek (1998), s. 75-101.

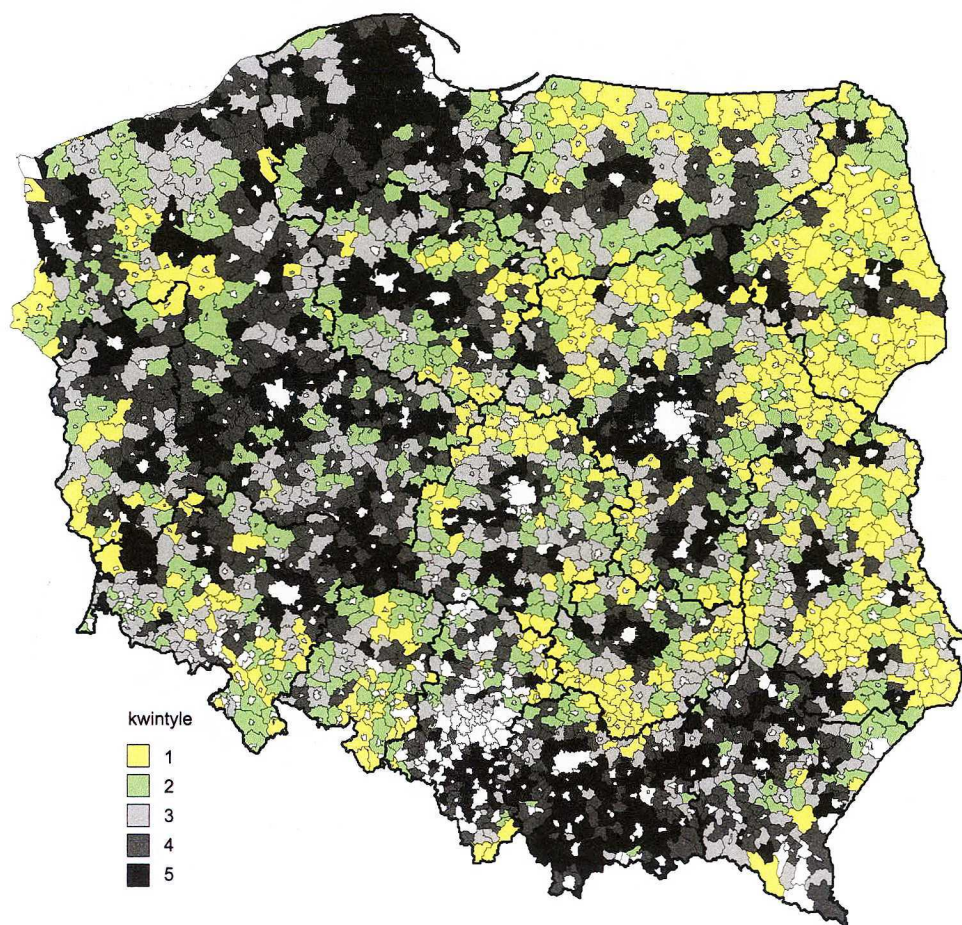
Ryc. 4. Poziom rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich
(metoda sum standaryzowanych, stan 2006 r.)

Źródło: Rosner (2008), s. 18-30.

- Klasyfikacja ze względu na relacje z ważnymi ośrodkami miejskimi – obszary wiejskie otaczające duże aglomeracje, obszary wiejskie w otoczeniu miast średniej wielkości, strefy czysto wiejskie z utrudnionym dostępem do ośrodków miejskich⁹ – pierwsze rozwijają się dynamicznie, ostatnie są zwykle obszarami problemowymi.
- Typologia ze względu na sposób użytkowania ziemi – obszary o przewadze funkcji rolniczych, z takim samym udziałem różnych funkcji, o przewadze leśnictwa, funkcji turystyczno-wypoczynkowych, przewadze funkcji pozarolniczych lub strefy silnie zurbanizowane¹⁰ – zwykle dwie ostatnie grupy to obszary wiejskie o wysokim tempie rozwoju gospodarczego.

⁹ Duczkowska-Małysz (1998); Drejerska (2009), s. 23-34.

¹⁰ Bański, Stola (2003).

Ryc. 5. Ocena dynamiki zmian społeczno-gospodarczych obszarów wiejskich (metoda sum standaryzowanych, stan 2006 r.)

- Klasyfikacja oparta na sektorowej strukturze zatrudnienia mieszkańców wsi – gminy rolnicze, rolniczo-przemysłowe, rolniczo-usługowe, przemysłowe, przemysłowo-rolnicze, przemysłowo-usługowe, usługowe, usługowo-rolnicze, usługowo-przemysłowe oraz bez funkcji dominującej – w układzie sektorowym słabiej rozwijające się obszary wiejskie to gminy związane z dominacją lub przewagą gospodarki rolnej.
- Typologia oparta na relacji z rolnictwem i leśnictwem – obszary wiejskie monofunkcyjne rolnicze, o przewadze funkcji: rolniczej, turystycznej, leśnej oraz obszary wiejskie o funkcjach mieszanych¹¹ – za zdecydowanie wolniej rozwijające się wskazuje się obszary wiejskie z dominacją funkcji rolniczej.

¹¹ Bański (2009).

Uprawnione jest stwierdzenie, że obszary wiejskie charakteryzujące się monofunkcyjnością rolniczą lub wyraźną przewagą funkcji rolniczej albo leśnej, a także położeniem przygranicznym i w strefie popegeerowskiej oraz obszary czysto wiejskie z utrudnionym dostępem do ośrodków miejskich – tworzą rozległe strefy o niższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego i o słabszej dynamice wzrostu (por ryc. 4).

Istotne znaczenie ma również funkcja obszarów wiejskich wynikająca w dużej mierze z relacji z otoczeniem, a w szczególności poziom i zakres powiązania obszarów wiejskich z miastami. Wpływy miasta (bieguna/rdzenia) na obszary wiejskie (peryferia) można rozpatrywać w dwóch płaszczyznach: jako rozprzestrzenianie rozwoju lub wymywanie zasobów. Zakres oddziaływania miast na podnoszenie poziomu rozwoju obszarów wiejskich, także w wymiarze wzrostu gospodarczego i zwiększenia liczby miejsc pracy – zależy od wielkości ośrodka, procesów przeobrażeń, jakim podlega, typu relacji z otoczeniem wiejskim oraz istniejących lub możliwych do wykreowania powiązań przy spełnieniu pewnych warunków¹².

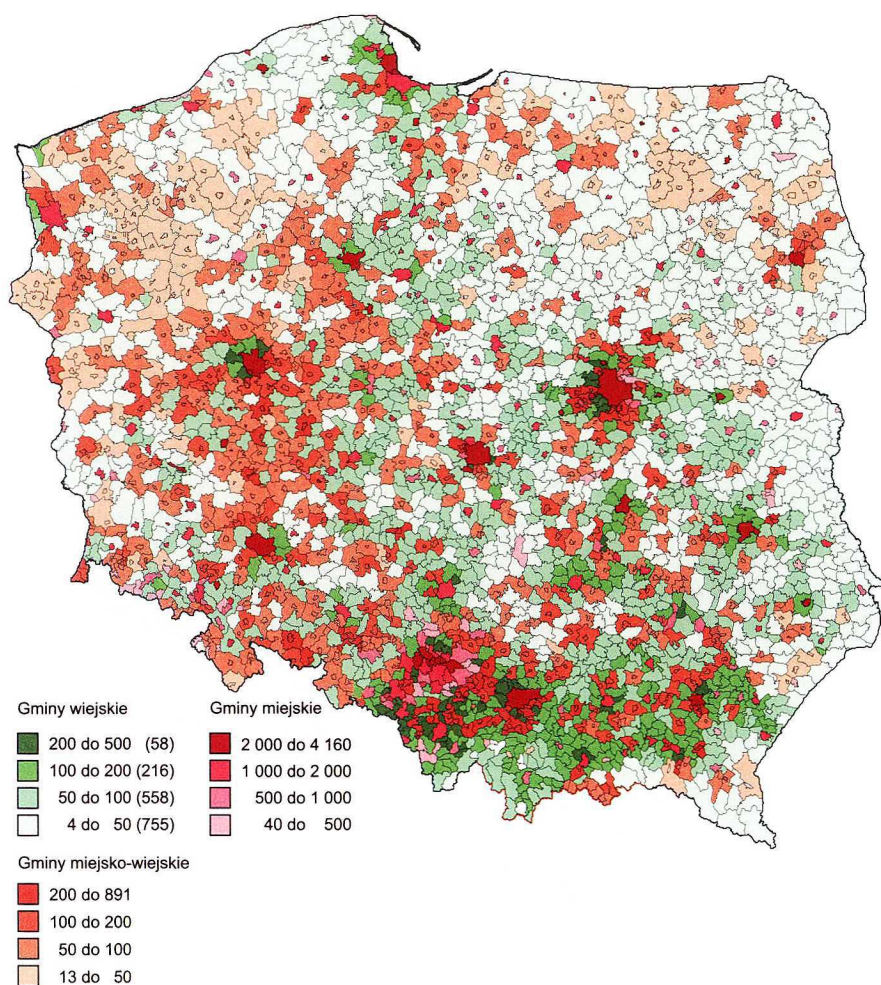
Obszary wiejskie znajdujące się w strefach bezpośredniego wpływu miast mają sposobność wykorzystania szans tworzonych przez miasta (dyfuzja rozwoju). W przypadku miast małych oddziaływania i sprzężenia mogą być znacznie słabsze, bowiem często lokalne ośrodki w istocie są integralną częścią obszarów wiejskich (por. ryc. 4 i 5). W sytuacji najbardziej niekorzystnej są obszary wiejskie o ekstremalnie peryferyjnym położeniu. Przy słabych warunkach rozprzestrzeniania się rozwoju z begunów (większych miast) w kierunku obszarów wiejskich (peryferii) podział na lepiej rozwijające się strefy powiązane z miastami i degradujące się obszary peryferyjne – pogłębia się¹³.

2. Nowe procesy przestrzenne na obszarach wiejskich w warunkach integracji europejskiej

Zmiany zachodzące na obszarach wiejskich były i są wypadkową wielu procesów, zarówno gospodarczych, jak i społecznych oraz politycznych i kulturalnych. Często można je wiązać z uwarunkowaniami środowiskowymi, jak i tymi, które wywodzą się ze sposobu i poziomu zagospodarowania przestrzeni wiejskiej. W takim ujęciu mają wymiar przestrzenny i często są warunkowane spuścizną materialną oraz ukształtowanymi układami społecznymi o głębokich, historycznych korzeniach. Zjawiska te – szczególnie w odniesieniu do czynników warunkujących zmiany gospodarcze mają – w znacznym stopniu – kumulatywny charakter. Wreszcie, nie bez znaczenia jest również kwestia lokalizacji wsi lub społeczności lokalnej w szerszej przestrzeni regionalnej, krajowej lub międzynarodowej. Wiąże się ona z uwarunkowaniami zmian wynikającymi z dostępności, atrakcyjności, centralności i peryferyjności obszarów wiejskich.

¹² Por. Champion, Hugo (2004), s. 3-24.

¹³ Zob. Rakowska, Wojewódzka-Wiewiórska (2010).

Ryc. 6. Gęstość zaludnienia w miastach i na obszarach wiejskich w 2008 r. (w układzie gmin miejskich, wiejskich i miejsko-wiejskich)

Źródło: Węclawowicz (2010).

W sumie, mnogość czynników istotnie oddziałujących na tempo i kierunek zmian zachodzących na wsi, skutkuje znacznym zróżnicowaniem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, potencjału rozwojowego, jak i odmienną podatnością na zmiany w skali lokalnej¹⁴. W efekcie, rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich (rozumiany jako tempo i kierunek zmian w społecznościach lokalnych prowadzących do lepszych warunków i jakości życia) oraz wynikająca z niego struktura przestrzenna wsi, a co za tym idzie również formy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej – jest pochodną bardzo wielu uwarunkowań.

¹⁴ Heffner (2007), s. 11-26.

Czynniki różnicujące tempo i kierunek rozwoju obszarów wiejskich można ująć w kilka głównych grup:

- uwarunkowania związane z położeniem w przestrzeni geograficznej (lokalnej, regionalnej, krajowej, międzynarodowej (przygraniczne, nadmorskie);
- uwarunkowania związane z położeniem w strukturach ekonomicznych (centrum, peryferia, aglomeracje miejsko-przemysłowe, wielofunkcyjność, monofunkcyjność gospodarcza, uzależnienie od rolnictwa);
- uwarunkowania środowiska przyrodniczego (obszary górskie, leśne, jakość gleb, niedobory wody, walory krajobrazowe);
- jakość środowiska człowieka (zanieczyszczenia, ingerencje w krajobraz, obszary podlegające ochronie);
- poziom rozwoju infrastruktury technicznej (wyposażenie w media, jakość i dostępność systemu transportowo-komunikacyjnego);
- poziom rozwoju infrastruktury społecznej (dostępność edukacji, opieki zdrowotnej, kultury);
- aktywność i efektywność działań samorządów lokalnych;
- przedsiębiorczość i innowacyjność społeczności lokalnej.

Część spośród wymienionych czynników ma charakter zewnętrzny (egzogenny), niezależny lub prawie niezależny od działań i aktywności lokalnej społeczności (pierwsze cztery grupy uwarunkowań). Część zaś to warunki wewnętrzne (endogeniczne, chodzi szczególnie o cztery ostatnie grupy uwarunkowań), wiążące się z kumulatywnym charakterem cech lokalnych społeczności (kapitał ludzki i społeczny) oraz kształtowanymi w procesie historycznego nawarstwiania struktur przestrzennych zagospodarowania wsi¹⁵.

Jeśli cechy jednostek przestrzennych i ich społeczności lokalnych, wynikające z warunków przestrzennych rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, potraktować jako katalizatory trendów rozwojowych wsi, to można wskazać cztery główne grupy uwarunkowań:

- **Renta położenia**, takie jak lokalizacja gminy w przestrzeni lokalnej, regionalnej, europejskiej, dostępność lokalizacyjna (tereny inwestycyjne istniejące, w przygotowaniu, potencjalne, charakteryzowane np. przez informacje o powierzchni terenów przeznaczonych pod inwestycje w gminie, uzbrojenie terenów przeznaczonych pod inwestycje (np. mierzone udziałem terenów uzbrojonych w różne media), status formalno-własnościowy terenów inwestycyjnych (np. w posiadaniu gminy, agencji rozwoju, o nieustalonym statusie itd.), lokalizację terenów inwestycyjnych (np. z dojazdem utwardzonym, bocznica kolejową, lotniskiem itd., w strefie specjalnej, tereny o specjalnym statusie – np. zwolnione z lokalnych podatków itp.), tereny z pierwszą inwestycją zrealizowaną, tereny typu *green-field* – potencjalnie do inwestycyjnego wykorzystania. Dostępność egzogeniczna,

¹⁵ Pięcek (2005).

a więc możliwość osiągnięcia zewnętrznych celów z gminy (np. rynku pracy, handlu, edukacji, turystyki i wypoczynku itp.) wynikająca z istniejącego zainwestowania i jakości układu transportowo-komunikacyjnego [np. utwardzone drogi (gęstość i jakość dróg) w gminie i jej miejscowościach, izochrony dostępu z najbliższego miasta (powiatowego, wojewódzkiego, najbliższego ośrodka powyżej 500 tys. mieszkańców, ze stolicy lub ośrodka europejskiego, np. Pragi, Berlina, Bratysławy) dla komunikacji indywidualnej i zbiorowej]. Może być charakteryzowana także przez takie cechy, jak: pracujący poza gminą, przekraczający granice państwa pochodzący z gminy, uczący się poza gminą (w szkołach średnich, na studiach, korzystający z burs, akademików itp.), biura podróży, agencje turystyczne zlokalizowane w gminach, korzystający z usług turystycznych mieszkańcy gminy, częstotliwość kursów autobusów, pociągów zatrzymujących się na terenie gminy, liczba kupowanych (rejestrowanych) samochodów osobowych w gminie, warsztaty naprawcze samochodów, motocykli itp., punkty sprzedaży samochodów itp. i wiele innych.

- **Walory środowiskowe i ekologiczne** – „jakość” przestrzeni, charakteryzowane przykładowo przez wartość bonitacyjną gleb, cechy klimatu lokalnego (w tym tzw. jakość przestrzeni rolniczej), powierzchnie leśne i ich cechy, wielkość zasobów surowcowych i ich dostępność (eksploatacja i wykorzystanie), zasobów wodnych, walory środowiskowe (np. obiekty cenne ze względu na jakość środowiska przyrodniczego). W tym kontekście istotne są charakterystyki degradacji środowiska przyrodniczego (jeśli występują).
- **Ewolucja zainwestowania i zagospodarowania przestrzeni** – jakość zagospodarowania przestrzennego, warunkująca możliwości i trwałość użytkowania gospodarczego i społecznego miejsc w układzie lokalnym oraz ich „potencjał” [zagospodarowanie (zabudowa, infrastruktura) cechuje się bardzo dużą bezwładnością i zasadniczo warunkuje potrzebę, wielkość oraz kierunki inwestowania]. Typowymi charakterystykami są np. wiek zabudowy mieszkaniowej w gminie, udział budynków starych, zdekapitalizowanych, udział budynków bez podstawowej infrastruktury, udział budynków wybudowanych w ostatnich 10-15 latach, istniejące wyposażenie infrastrukturalne (techniczne) i jego cechy – wiek, jakość, konieczność inwestowania, budynki zabytkowe, cenne kulturowo i ich stan wraz z cechami wykorzystania i użytkowania.
- **Jakość społeczności lokalnej** – populacje wiejskie cechują się w większości charakterystycznym zespołem cech społeczno-kulturowych o znacznej trwałości i długim okresie bezwładności. To istotne uwarunkowanie zmian i potencjalnej dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego wiąże się np. z długością zamieszkiwania w miejscu urodzenia, wielopokoleniowym modelem rodzin, kultywowaniem kultury lokalnej, folkloru, tradycji wreszcie z etnicznością. Miarami są przykładowo takie cechy, jak: udział mieszkających w gminie od urodzenia, przyjeżdżający do gminy w okresie ostatnich 15 lat (10 lat), udział migrantów

(wyjeżdżających z gminy) w wieku np. do 30 lat, udział gospodarstw domowych mieszkających w tym samym miejscu (wielopokoleniowość rodzin), instytucje aktywności społecznej i kulturalnej mieszkańców i ich popularność, deklaracje narodowościowe i wyznaniowe, uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych, społecznych, politycznych.

Jeśli chodzi o poziom rozwoju społeczno-gospodarczego wsi i jego rzeczywiste zmiany (dynamika), a także dynamikę „potencjalną” (skalę wykorzystywania możliwości pobudzania rozwoju, niezależnie od tego czy rezultat w postaci rzeczywistego rozwoju zostaje osiągnięty), to uwarunkowania przestrzenne mają charakter zmiennych niezależnych. Liczne cechy lokalnych układów, ich środowiska oraz miejscowych społeczności mogą okazać się uwarunkowaniami lub czynnikami dobrze objaśniającymi przyczyny zróżnicowania przestrzennego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich oraz odmienności dynamiki przemian rozwojowych¹⁶.

Tym samym wyjaśnianie możliwości zmian i zróżnicowania potencjału rozwojowego gmin w układach intra- i interregionalnych sprowadza się do wskazywania, co jest uwarunkowaniem miejsca (przez charakterystyki jego istotnych cech), a co jest związane z poziomem i dynamiką rozwoju społeczno-gospodarczego gminy. Warto także uwzględnić kwestie możliwości oddziaływania na te lokalne warunki i cechy (np. zainwestowanie w przygotowanie wykorzystania surowców, budowa węzła autostradowego), oraz ewentualnie wskazanie, przez użycie jakich środków lub przedsięwzięć (np. inwestycje, edukacja, programy rozwojowe) można je polepszyć. W takim sensie również czynnik dostępności obszarów wiejskich jest także warunkowany zewnętrznymi, w rozwijających się (lub nie) aglomeracjach miejskich, szlakach komunikacyjnych o charakterze międzynarodowym lub krajowym, w otwartych lub zamkniętych granicach itd. – na nią gminy mają wpływ i to istotny – wiąże się z odpowiednią infrastrukturą i jej jakością. W większości przypadków w słabej dostępności obszarów wiejskich upatruje się główną przyczynę różnicowania się możliwości rozwojowych i osiąganego poziomu rozwoju wsi (dychotomia rozwoju obszarów wiejskich)¹⁷.

Ocenia się, że obszary peryferyjne, które przy obecnym poziomie wyposażenia w zakresie infrastruktury transportowej mają ograniczone szanse wiązania swojego rozwoju z dużymi ośrodkami, zajmują ponad 50% powierzchni kraju i skupiają ponad 30% jego ludności. Są to przeważająco obszary wiejskie.

Spośród wielu, nakładających się w czasie i przestrzeni, skutków rozwoju społeczno-gospodarczego wsi oraz zewnętrznych efektów wzrostu miast, większość skutkuje narastaniem różnic rozwojowych na obszarach wiejskich w sensie zagospodarowania przestrzennego:

¹⁶ Zob. szerzej Heffner (2007), s. 11-26. Por. też: Pomianek (2010), s. 227-239; Rakowska (2009, 2009a).

¹⁷ Na przykład Komornicki, Śleszyński (2009).

- uwarunkowania historyczne (genetycznie ukształtowana struktura gospodarki (agrarna, społeczno-zawodowa, produkcyjna, układ i poziom rozwoju infrastruktury);
- uwarunkowania związane ze stanem i funkcjonowaniem infrastruktury technicznej i społecznej;
- brak kapitału i możliwości zewnętrznej ingerencji kapitałowej;
- zachowawcze postawy społeczne oraz niski poziom przedsiębiorczości, innowacyjności, aktywności gospodarczej i społecznej;
- brak nowoczesnych powiązań rynkowych, w tym także sektorowych (rolnictwo – inne działy gospodarki narodowej), więzi między wsią a miastem i innych związków o charakterze poziomym i pionowym.

W wielu opracowaniach podkreśla się, że zróżnicowanie obszarów wiejskich pod względem demograficzno-społecznym i gospodarczym stwarza odmienne warunki, które niejednakowo stymulują procesy rozwoju¹⁸, ale do podstawowych uwarunkowań rozwoju wsi w skali lokalnej zalicza się właśnie aspekt demograficzny, techniczny oraz ekonomiczny. Także rozwój infrastruktury, w tym zwłaszcza technicznej, jest niemal powszechnie uznawany – zarówno w skali lokalnej, jak i regionalnej – za jeden z warunków koniecznych do osiągnięcia pozytywnego i pomyslnego przebiegu procesów przekształceń społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich¹⁹.

Zwraca się jednak uwagę na poważne zagrożenia dla przebiegu procesów transformacji wsi, tkwiące w skumulowaniu negatywnych zjawisk społeczno-gospodarczych i niskiego poziomu rozwoju infrastruktury technicznej. Do tych ograniczeń rozwoju zwykle dodaje się także brak wolnych terenów inwestycyjnych, dewastację środowiska przyrodniczego, niedopasowanie kwalifikacji lokalnych zasobów pracy i ich małą produktywność, niekonkurencyjną produkcję, na którą nie ma zapotrzebowania, socjalny charakter podejmowanych działań i brak elementarnej wiedzy o gospodarowaniu w warunkach rynkowych, czy wreszcie nadmierne sformalizowanie podejmowanych i prowadzonych działań gospodarczych. Duża część z tych uwarunkowań zdecydowanie zwiększa ryzyko związane z rozwojem.

3. Dychotomia rozwoju obszarów wiejskich w Polsce

Obszary wiejskie w Polsce cechują się dużym zróżnicowaniem układów przestrzennych i funkcjonalnych, a ich stan ma istotne znaczenie dla warunków życia mieszkańców i możliwości gospodarowania, a co za tym idzie również dla kierunków i tempa rozwoju. Ogólnie jednak przeważają obszary o niższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, gorszych możliwościach rozwoju i trudniejszych warunkach wzrostu gospodarczego, wymagające podniesienia poziomu i jakości

¹⁸ Na przykład Rosner (1999).

¹⁹ Gałązka (1999); Heffner (1999), s. 82-102.

życia²⁰. Jest to skutek odmiennych ścieżek rozwoju historycznego w skali lokalnej, regionalnej i krajowej, ewolucyjnie lub rewolucyjnie zmieniających funkcje osiedli wiejskich, ich wewnętrzne struktury społeczno-gospodarcze oraz układy przestrzenne i społeczno-gospodarcze.

Potrzeby zmiany, poprawy jakości życia i nowych możliwości rozwojowych inicjujące i uaktywniające lokalne środowiska są coraz częściej uświadamiane przez mieszkańców wsi. Wśród licznych inicjatyw przekształceniowych zmniejszających dycho- tomię struktur wiejskich można wymienić szeroko rozpowszechnione działania „odnawiające” wieś.

Zróźnicowanie warunków życia i możliwości rozwojowych w układach wewnątrzregionalnych potwierdzają utrzymujące się nierówności poziomu dochodów własnych w budżetach gmin wiejskich, chociaż stopniowo ulegają zmniejszeniu²¹. Największe zróźnicowanie wewnętrzne charakteryzuje województwa: podlaskie, zachodniopomorskie, małopolskie i mazowieckie.

Również w skali regionalnej dysproporcje między województwami w zakresie samodzielności finansowej gmin są znaczne (ryc. 7). Najgorsza sytuacja charakteryzuje gminy województw południowo-wschodniej Polski (małopolskie, podkarpackie, świętokrzyskie oraz lubelskie), opierające rozwój obszarów wiejskich na niskoelektywnym rolnictwie przy opóźnieniach w rozwoju innych sektorów gospodarki, szczególnie przemysłu oraz usług²². Najlepsze charakterystyki cechują gminy w zachodniej i południowo-zachodniej części kraju (dolnośląskie, śląskie, opolskie, lubuskie i zachodniopomorskie). Regiony te ciągle posiadają relatywnie dobrze rozwinięty przemysł wiejski (drobna wytwórczość i małe przedsiębiorstwa produkcyjne i usługowe)²³, a ponadto, względnie wyższy udział ludności zatrudnionej w sektorach pozarolniczych lub prowadzących własne przedsiębiorstwa²⁴.

Dla zachodzących zmian znaczenie mają zarówno uwarunkowania związane z położeniem w przestrzeni (m.in. dostępność i powiązanie z węzłami sieci transportowo-komunikacyjnej, z miastami dużymi i małymi), środowiskiem fizyczno-geograficznym (m.in. gleby, cieki wodne, ukształtowanie terenu, kompleksy roślinne, surowce mineralne), jak i z intensywnością procesów zasiedlania (genetyczne układy wsi i struktura własnościowa ziemi), oraz rozwojem demograficznym (gęstość zaludnienia, wielkość osiedli). Istotnie oddziałuje także zakres i intensywność procesów urbanizacyjnych (m.in. wielkość i rodzaj podejmowanych inwestycji na wsi). Wszystkie te składowe są podłożem procesów przemian społeczno-gospodarczych wsi oraz zróźnicowania warunków rozwojowych dla poszczególnych wiejskich społeczności lokalnych.

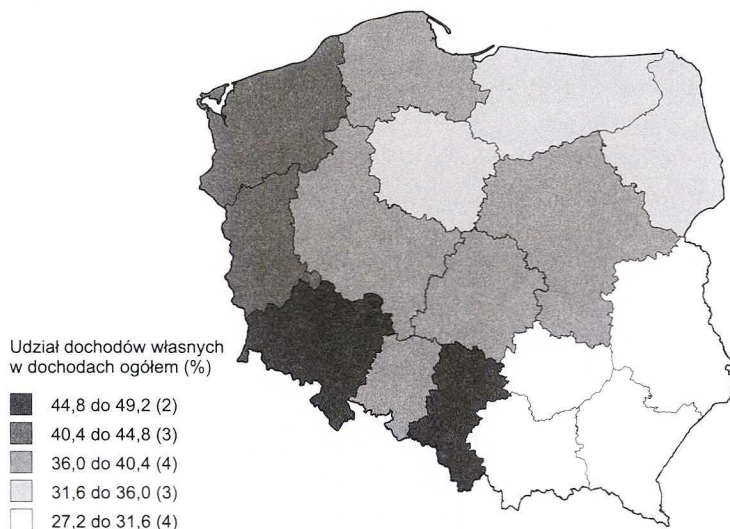
²⁰ Por. m.in. Heffner, Rosner (2005), s. 187-200; Heffner, Rosner (2006), s. 9-27.

²¹ Satoła (2010), s. 199-210.

²² Wrzochalska (2007), s. 55-64.

²³ Wasilewski (2005).

²⁴ Zob. Wojnicka *et al.* (2005).

Ryc. 7. Przestrzenne zróżnicowanie gmin wiejskich ze względu na średni udział dochodów własnych w dochodach ogółem w 2008 r.

Źródło: Satoła (2010), s. 199-210.

Ogólnie jednak uwarunkowania tego typu cechuje bardzo duża bezwładność, przejawiająca się w trwałości form przestrzennych i układów osadnictwa wiejskiego, co w praktyce oznacza poważne problemy tak z inicjowaniem, jak i przeprowadzaniem zmian usprawniających lub stwarzających nowe możliwości rozwoju.

W zależności od genezy i przebiegu procesów zagospodarowania obszarów wiejskich, różnice w strukturze przestrzennej i społeczno-gospodarczej wsi są bardzo duże (skupienie i zwartość układu, morfologia, funkcje i typy zabudowy, zaawansowanie urbanizacji). Podobnie, zróżnicowana jest dostępność do węzłów osadniczych (miast) i elementów sieci transportowo-komunikacyjnej (dróg utwardzonych, ponadlokalnych, kolei, komunikacji miejskiej, zbiorowej, portów lotniczych itd., zob. tab. 1).

W okresie poprzedzającym transformację ustrojową w Polsce, prowadzono raczej politykę rolną niż politykę w odniesieniu do obszarów wiejskich, nie przykładając szczególnej wagi do wartości kulturowych, przyrodniczych i krajobrazowych wsi²⁵. Wskutek tego wiele struktur genetycznych wsi²⁶ uległo drastycznej degrada-

²⁵ Por. np. Falkowski (1993).

²⁶ Do typowych struktur genetycznych wsi należą charakterystyczne układy morfologiczne osiedli wiejskich związane albo z cechami środowiska przyrodniczego (np. doliny rzeczne, lasy, wzgórza, dobre lub słabe gleby itp), albo ze sposobami zagospodarowania obszarów użytkowanych rolniczo, lub pozarolniczo (np. osady związane z karczowaniem lasu, gospodarowaniem trójpółowym, podziałem pól na małe lub bardzo duże działki itp.). Takimi strukturami genetycznymi są np. ulicówki, szeregówki, wsie placowe, wielodrożnice, okolnice, owalnice, łańcuchówki i inne. Układy te są często w zaniku lub w bardzo zaburzonej formie, najczęściej pod wpływem żywiołowej urbanizacji wsi. Zob. np. Heffner (2000), s. 44-59.

cji, paradoksalnie wzrosło rozproszenie zabudowy, a pojawienie się w wielu wsiach jednostek mieszkaniowych i produkcyjnych o paramiejskim charakterze (blokowym, wielorodzinnym, wielkoskalowym), zupełnie niedostosowanych skalą i funkcjami do układów wiejskich miało polityczną genezę²⁷.

Wszystkie te cechy łącznie sprawiają, że wyjściowe warunki rozwoju wsi w układach regionalnych i lokalnych nie są podobne, często różnią się zasadniczo. Szczególne znaczenie, jako czynnik niezbędny do inicjowania wzrostu gospodarczego, ma szeroko rozumiana jakość środowiska wiejskiego. Może być traktowana jako wartość porównywalna do walorów środowiska miejskiego – a więc jako konkurencyjne miejsce zamieszkania, coraz częściej również miejsce pracy i wypoczynku. Ważną rolę dla możliwości rozwojowych wsi odgrywa dostępność osiedli wiejskich, w sensie komunikacyjnym i transportowym, a także społecznym (traktowana jako otwartość społeczności wiejskich na oddziaływanie czynników zewnętrznych). Może być traktowana wówczas jako potencjalna składowa endogenicznego i egzogenicznego rozwoju społeczności lokalnej²⁸. To właśnie te cechy osiedli wiejskich mogą być zmieniane, poprawiane i udoskonalane przez inicjatywy lokalne oraz programy „odnawiające” lub wspierające rozwój obszarów wiejskich.

Podsumowanie

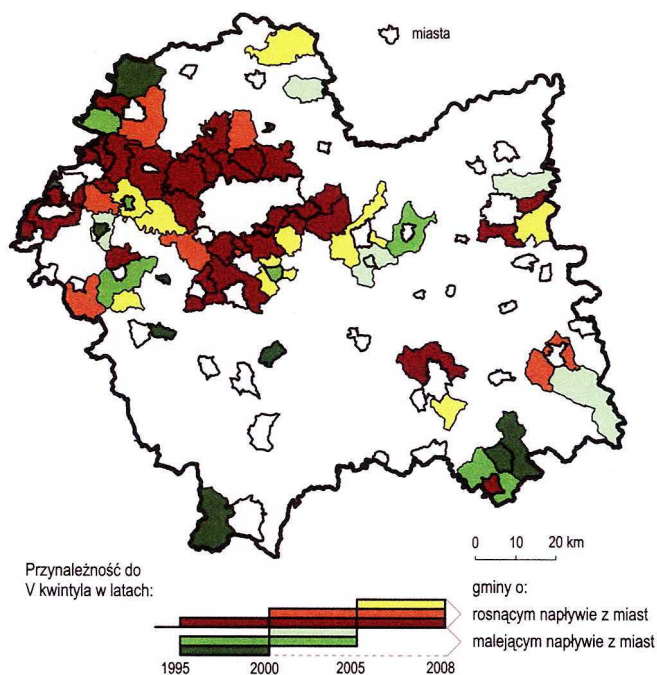
Nowe podejście do rozwoju obszarów wiejskich w krajach Unii Europejskiej to dywersyfikacja działalności gospodarczej, implementacja nowszych technologii, współpraca lokalnych liderów i implementariuszy, nowe sposoby dostarczania usług publicznych na obszary wiejskie (m.in. tele-medycyna i edukacja w Norwegii, intensyfikacja MŚP i wspieranie klastrów w Austrii, usługi skoncentrowane w Finlandii, system mikropożyczek i kredytów w Hiszpanii), a także zapewnienie wysokiego poziomu usług i możliwości korzystania z dostępu do sektora publicznego w ośrodkach obsługujących tereny wiejskie (często małe miasta)²⁹. Nie leży ono w sprzeczności z pragmatyzmem w podejściu do rozwoju wielkich miast. Stopniowe odejście od dychotomii „bogate miejskie regiony” i „biedne wiejskie regiony” – ma charakter proaktywny i przyszłościowy, opiera się bowiem na „wyrównawczym” wspieraniu rozwoju szeroko rozumianej wsi³⁰.

²⁷ Zob. m.in. Heffner, Drobek (1994), s. 19-31; Heffner (2002), s. 27-48.

²⁸ Możliwość *endo- i egzogenicznego rozwoju społeczności lokalnej* rozumiana jest jako łatwa dostępność do układu osadniczego z zewnątrz - (a więc jako dojazd, transport, różne formy porozumiewania się) do większości jego punktów osadniczych (zagród, domostw) oraz od wewnątrz - rozumiana jako łatwość opuszczenia układu wiejskiego (np. w celu dojazdu do pracy, usług, wywiezienia i transportu towarów i produktów, komunikacji ze środowiskiem zewnętrznym (np. pomoc lekarska, łatwe uczestnictwo w imprezach ponadlokalnych, możliwość przyjęcia i zorganizowania tego typu przedsięwzięć we wsi itd.).

²⁹ Gawron (2008).

³⁰ *Polityka regionalna...* (2009).

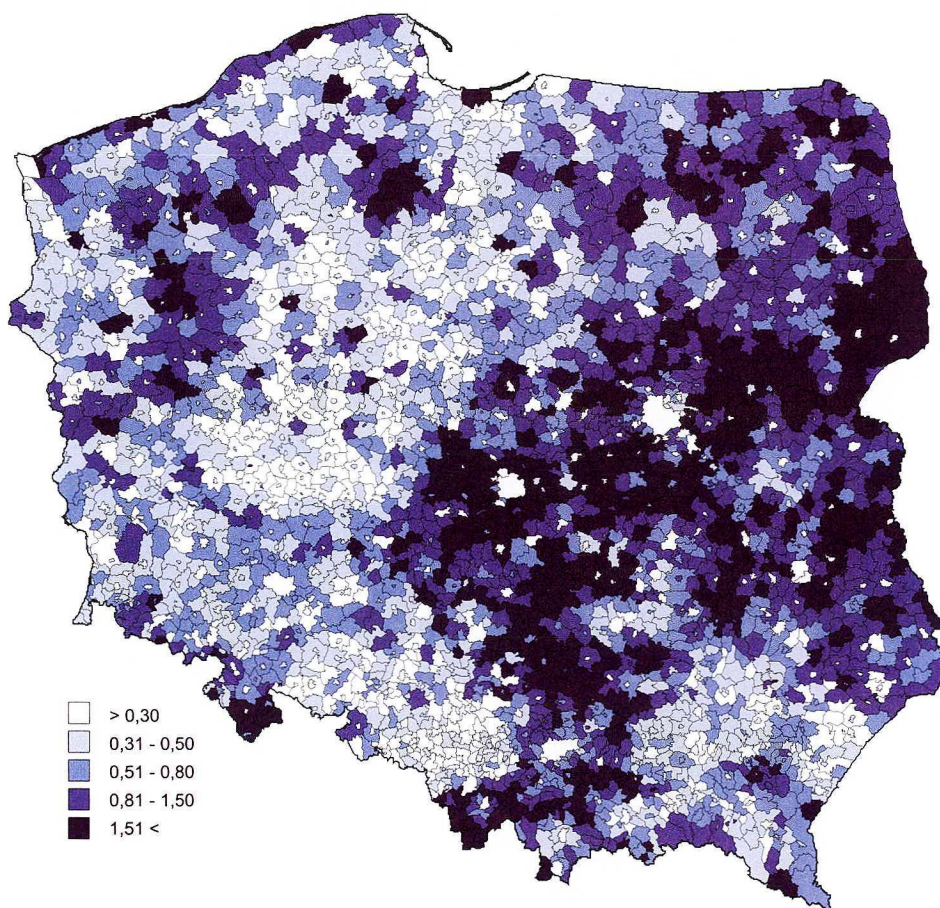
Ryc. 8. Gminy o największym napływie ludności z miast (V kwintyl) w woj. małopolskim w latach 1995-2008

Źródło: Zborowski *et al.* (2008).

Prowadzona w okresie akcesyjnym i poakcesyjnym polityka stabilizowania poziomu zróżnicowania rozwoju społeczno-gospodarczego w układach regionalnych nie wstrzymuje procesów żywiołowego rozwoju gospodarczego dużych centrów miejskich i powiązanych z nimi wiejskich stref oddziaływania. Jednocześnie jednak spowalnia zjawiska „wysysające” czynniki wzrostu z regionów peryferyjnych, a w szczególności z ich wiejskich części.

Wiele wskazuje na to, że zarówno przedsiębiorstwa, jak i coraz liczniejsi mieszkańcy miast zaczynają dostrzegać korzystne cechy lokalizacji (działalności, aktywności, bytowania) w strefach zewnętrznych regionów i peryferiach o wiejskim charakterze. Wśród gmin, które przyciągnęły najwięcej nowych mieszkańców w latach 1996-2003 jest wiele małych miast i gmin wiejskich ulokowanych w dalszym otoczeniu dużych aglomeracji miejskich. Przepływy międzyregionalne mają wyraźnie dodatnie saldo tylko w czterech regionach powiązanych z metropoliami – mazowieckim, małopolskim, wielkopolskim i pomorskim³¹ – co pogłębia stopniowo poziom

³¹ Choć gdy weźmie się pod uwagę cały okres 1989-2002 i jedynie migracje wewnętrzne, to nastąpił napływ ludności również do województw dolnośląskiego, śląskiego, opolskiego i zachodniopomorskiego (dane GUS).

Ryc. 9. Nowe formy zagospodarowania obszarów wiejskich.
 Udział „drugich domów” w ogóle zasobów mieszkaniowych gmin (2002)
 Źródło: Heffner, Czarnecki (2010)

zróżnicowania rozwoju między regionami i jest wyraźną wskazówką do zintensyfikowania działań przyspieszających rozwój obszarów wiejskich zarówno w strefach peryferyjnych regionów, jak i peryferiach krajowych (por. ryc. 8).

Działania zachęcające do przesunięcia przynajmniej części aktywności gospodarczych do obszarów zewnętrznych metropolii i aglomeracji miejskich często nie wymagają znacznych nakładów, szczególnie gdy pojawiają się widoczne symptomy niekorzyści związanych z aglomeracją szybkiego wzrostu gospodarczego³².

Zachodzące w szybkim tempie fundamentalne zmiany w wiejskiej gospodarce i w społecznościach wsi, a także nowe wzorce różnorodności i zróżnicowania obsza-

³² Por. Wojnicka *et al.* (2005).

Tabela 1

Klasyfikacja wiejskich układów przestrzennych według potencjału przestrzeni do wywoływania rozwoju

Dominujący zespół cech sprzyjających rozwojowi	Stopień rozproszenia osadnictwa i gęstość osiedli wiejskich	Odległość od miasta jako możliwość bezpośredniego kontaktu	Bliskość i dostępność szlaków i węzłów drogowych	Struktura genetyczno-morfologiczna osiedli wiejskich i układy miejskie	Aktywność budowlana i intensywność budownictwa mieszkaniowego na wsi	Dominujący typ funkcjonalny gmin wiejskich
Układy generujące duże problemy rozwojowe	Dominacja osadnictwa rozproszonego w małych wsiach	Brak bezpośredniego kontaktu	Brak bezpośredniego dostępu (utrudniony)	Małe wsie bez wykształconych jednostek strukturalnych (układy proste)	Brak nowej zabudowy	Monofunkcyjne wsie z dominacją rolnictwa Indywidualnego
Układy częściowo generujące problemy rozwojowe	Przewaga osiedli rozproszonych w małych wsiach	Przez ośrodek lokalny	Bardzo słaba, trudny dostęp	Słabo wykształcone układy proste bez elementów centrów	Sporadyczne nowe zabudowania	Monofunkcyjne wsie z dominacją rolnictwa społecznego
Układy o niewielkich możliwościach rozwojowych	Znaczny udział zabudowy wiejskiej w rozproszeniu we wsiach małych i średnich	Przez ośrodek ponadlokalny	Słaba, pośrednia	Słabo wykształcone układy proste z pojedynczymi złożonymi, pojedyncze elementy centrów	Niewielka aktywność budowlana	Wsie z przewagą funkcji rolniczej
Układy z cechami rozwojowymi	Zróznicowane układy zabudowy we wsiach różnej wielkości	Pośredni z ośrodkami wyższego rzędu	Średnia	Przewaga układów genetycznie złożonych z lokalnymi centrami	Średnia aktywność budowlana	Przewaga funkcji nierolniczych
Układy sprzyjające rozwojowi	Znaczny udział skupionej zabudowy wiejskiej we wsiach różnej wielkości	Przez ośrodek subregionalny	Duża, łatwy dostęp	Układy z udziałem struktur zwartych i centrów	Duża aktywność budowlana	Układy dwufunkcyjne

Układy bardzo korzystne dla rozwoju	Przewaga osiedli skupionych w średnich i dużych wsiach	Przez ośrodek regionalny	Bardzo duża, dogodna położenie	Układy zwarte złożone z licznymi centrami	Intensywne budownictwo mieszkaniowe na wsi	Wielofunkcyjne z udziałem funkcji rolniczej
Układy generujące rozwój	Dominacja osadnictwa skupionego we wsiach dużych	Przez aglomeracje miejskie	Wyjątkowo sprzyjające	Układy z wykształconymi centrami i byłymi miastami	Bardzo intensywne budownictwo mieszkaniowe na wsi	Wielofunkcyjne oparte na działalności pozarolniczej

Źródło: Opracowanie własne.

rów wiejskich stają się istotnym zagrożeniem dla współczesnej wsi. Główne problemy to przede wszystkim:

- spadające zatrudnienie w szeroko rozumianym rolnictwie przy utrzymującym się znaczeniu gospodarczym produkcji żywności, równoległych zmianach strukturalnych w produkcji rolnej i łańcuchach żywnościowych;
- zagrożenia związane z podejściem ekologicznym do rozwoju obszarów otwartych (a więc wiejskich) jako istotna siła polityczna i etyczna;
- rosnące zagrożenia związane z nowymi formami użytkowania przestrzeni wiejskiej, nowe społeczne oczekiwania w odniesieniu do ziemi i krajobrazu, a także w podejściu do świata zwierząt i natury;
- wzrastająca mobilność osób, wyrażająca się w dojazdach, migracjach, turystyce i rekreacji;
- zagrożenia związane z nowymi grupami społecznymi wygrywającymi i przegrywającymi w procesie zmian strukturalnych w gospodarce i społeczeństwie, w szczególności powstawanie „grup wykluczonych” przez biedę oraz ekonomiczną i społeczną słabość³³.

Przedłużający się kryzys sektora rolniczego przesuwają obszary wiejskie z ery produkcyjnej (rolnictwo) do postprodukcyjnej. W tej fazie społeczności lokalne stają się miejscem, gdzie zewnętrzni użytkownicy „konsumują” różnorodność, charakterystyczną dla przestrzeni wiejskich. Tradycyjne wyobrażenia wiejskości, bazujące na rolniczych wzorcach i negatywnych skojarzeniach z rolniczymi efektami zewnętrznymi (nadprodukcja żywności, zanieczyszczenie środowiska, intensywne rolnictwo, choroby bydła itd.), a także z wiejskim konserwatyzmem – niezależnie od prawdziwości przekonań tego rodzaju – są zastępowane przez pozytywne rozpowszechniane wyobrażenia wsi kojarzone z wiejskimi korzyściami związanymi z terenami zielonymi, dostępem do natury, spokojem i ciszą oraz otwartą przestrzenią³⁴. Być może jest to kierunek wykorzystania dychotomicznego podziału obszarów wiejskich w Polsce do skierowania rozwoju stref peryferyjnych na ścieżkę nowych funkcji i możliwości.

Strategia rozwoju wiejskich obszarów peryferyjnych musi być przede wszystkim zestawieniem inicjatyw i aktywności ułatwiających dostęp do czynników rozwoju, z uwzględnieniem ich specyfiki, komplementarności i współzależności³⁵.

Literatura

- Bański J., 2007, *Koncepcje rozwoju struktury przestrzennej w Polsce – polaryzacja czy równowaga?* Przegląd Geograficzny, t. 79, nr 1.
- Bański J., 2009, *Typy obszarów funkcjonalnych w Polsce*. IGiPZ PAN, Warszawa.

³³ Marsden (1998), s. 285-96.

³⁴ Halfacee (2004), s. 285-304.

³⁵ Wilkin (2007).

- Bański J., Stola W., 2003, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*. IGiPZ PAN, Warszawa.
- Beim M., 2009, *Modelowanie procesu suburbanizacji w aglomeracji poznańskiej*. Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- Beim M., Tölle A., 2008, *Motywacje migracji rezydencjalnych w obszarze aglomeracji poznańskiej*, [w:] *Jakość przestrzeni i jakość życia*, T. Kaczmarek, A. Mizgajski (red.). Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań, s. 121-138.
- Champion T., Hugo G., 2004, *Introduction: Moving beyond the Urban-rural Dichotomy*, [w:] *New Forms of Urbanization*, T. Champion, G. Hugo, (red.), Ashgate, Aldershot, s. 3-24.
- Cloke P., 2006, *Conceptualizing Rurality*, [w:] *Handbook of Rural Studies*, P. Cloke, T. Marsden, P. H. Mooney (red.). Sage, London, s. 18-28.
- Couch C., Karecha J., Nuissl H., Rink D., 2005, *Decline and Sprawl. An Evolving Type of Urban Development – Observed in Liverpool and Leipzig*. European Planning Studies, t. 13 (1), s. 117-136.
- Czarnecki A., 2008, *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Domański B., 2008, *Rozwój polskich metropolii a regiony peryferyjne. Bezpowrotna separacja czy współzależność rozwoju?* [w:] *Rola polskich aglomeracji wobec wyzwań Strategii Lizbońskiej*, T. Marszał (red.). Studia KPZK PAN, t. CXX, Warszawa.
- Drejerska N., 2009, *Aktywność ekonomiczna mieszkańców wsi – ujęcie modelowe na podstawie badań własnych*. Acta Scientiarum Polonorum, seria Oeconomia, t. 8 (4), s. 23-34.
- Duczowska-Małysz K., 1998, *Typologia obszarów wiejskich – kryteria delimitacji w świetle doświadczeń krajów Unii Europejskiej*, [w:] *Przekształcenia obszarów wiejskich makroregionu południowo-zachodniego*, tom 1, Z. Więckowicz (red.). Wyd. AR, Wrocław.
- Falkowski J., 1993, *Przekształcenia funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski (ujęcie diagnostyczno-modelowe)*. UMK, Toruń.
- Gałązka A., 1999, *Zróżnicowania społeczno-gospodarcze a rozwój infrastruktury komunalnej na obszarach wiejskich*, [w:] *Wpływ zróżnicowań regionalnych na możliwości przekształceń wsi polskiej*, A. Stasiak (red.). Biuletyn KPZK PAN, z. 188, Warszawa.
- Gawron T., 2008, *Zentrale-Orte-System und Sicherung der Daseinsvorsorge in schrumpfenden Regionen: Zum Koordinationsdilemma zwischen Raumordnung und Fachplanung*, *Department Umwelt- und Planungsrecht*. Helmholtz-Zentrum für Umweltforschung – UFZ, nr 3, Leipzig.
- Gorzela G., 2009, *Rozwój polskich regionów a polityka spójności Unii Europejskiej*, [w:] *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, G. Gorzelak (red.). Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Halfacee K., 2004, *Rethinking Rurality*, [w:] *New Forms of Urbanization. Beyond the Urban-Rural Dichotomy*, T. Champion, H. Graeme (red.). Ashgate, Aldershot, s. 285-304.
- Heffner K., 1999, *Wyposażenie infrastrukturalne obszarów wiejskich pogranicza wschodniego i zachodniego*, [w:] *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich wschodniego i zachodniego pogranicza (społeczne, ekonomiczne i instytucjonalne uwarunkowania)*, M. Kłodziński, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 82-102.
- Heffner K., 2000, *Kreacja ośrodków wielofunkcyjnego rozwoju na obszarach wiejskich*. „Wieś i Rolnictwo”, nr 2, Warszawa, s. 44-59.

- Heffner K., 2002, *Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich*. „Wieś i Rolnictwo”, nr 2, Warszawa, s. 27-48.
- Heffner K., 2007, *Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Definicje – Uwarunkowania – Zależności – Czynniki – Skutki. Badania zróżnicowania rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 11-26.
- Heffner K., 2010, *Regiony międzymetropolitalne a efekty polityki spójności w Polsce*, [w:] *Jaka polityka spójności po roku 2013?* M. Klamut, E. Szostak (red.). Wyd. UE, s. 163-184.
- Heffner K., Drobek W., 1994, *Koncepcja wsi kluczowych a procesy osadnicze na obszarach wiejskich*. „Przegląd Geograficzny”, t. 66, z. 12, Warszawa, s. 19-31.
- Heffner K., Rosner A., 2004, *Szanse dla wsi: wybrane koncepcje i możliwości rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] *Colloquium Opole 2003. Przystąpienie do Unii Europejskiej – szanse dla regionów*, S. Senft, A. Trzecielińska-Polus (red.). PIN Instytut Śląski w Opolu, Opole, s. 114-134.
- Heffner K., Rosner A., 2005, *Spatial Variations in Economic Development of Rural Areas in Poland*, [w:] *Rural Development in the Enlarged European Union*, K. Zawalińska (red.). Institute of Rural and Agricultural Development Polish Academy of Sciences, Warszawa, s. 187-200.
- Heffner K., Rosner A., 2006, *Wybrane koncepcje i możliwości rozwoju obszarów wiejskich po dekadzie transformacji w Polsce*, [w:] *Wieś i rolnictwo w procesie zmian. Problemy rozwoju obszarów wiejskich*, S. Sokołowska (red.). Uniwersytet Opolski, Opole, s. 9-27.
- Heffner K., Stanny M., 2007, *Zróżnicowanie gmin wiejskich ze względu na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego*, [w:] *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego...*, s. 153-164.
- Heffner K., Rosner A., 2009, *Disparities in Socio-Economic Development of Rural Areas vis-a-vis Transformation Dynamics in the Pre-Accession Period*, [w:] *Globalization and Rural Development: Chinese and Central European Perspectives*, A. Rosner (red.). Institute of Rural and Agricultural Development Polish Academy of Sciences, Rural Development Institute, Chinese Academy of Sciences in Beijing, Warsaw, s. 11-24.
- Heffner K., Czarnecki A., 2010, *The Impact of Second Homes on Development of Rural Areas*. Presentation on the Regional Conference of International Geographical Union, Tel Aviv Israel, 12-16.07.
- Kaczmarek T., 1998, *Funkcje gospodarcze obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, P. Głębocki (red.). UAM, Poznań.
- Komornicki T., Śleszyński P., 2009, *Typy obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych i relacji miasto-wieś*, [w:] *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 16, J. Bański (red.). Warszawa.
- Marsden T., 1998, *New Rural Territories: Regulating the Differentiated Rural Spaces*. Journal of Rural Studies, t. 11, s. 285-96.
- Nuissl H., Rink D., 2005, *The 'Production' of Urban Sprawl in Eastern Germany as a Phenomenon of Post-socialist Transformation*. Cities, t. 22(2), s. 123-134.
- Nuissl H., Rink D., Steuer P., 2005, *The Consequences of Urban Sprawl in a Context of Decline. The Case of Leipzig*. UFZ-Discussion Papers 7/2005, UFZ Centre for Envi-

- ronmental Research Leipzig-Halle GmbH, Department of Urban and Environmental Sociology, Leipzig.
- Ouředníček M., 2005, *New Suburban Development in the Post-socialist City: the Case of Prague*, [w:] *Paths of Urban Transformation*, F. Eckardt (red.). Peter Lang, Frankfurt am Main, s. 143-156.
- Ouředníček M., 2007, *Differential Suburban Development in the Prague Urban Region*. Geografiska Annaler, Series B, Human Geography, t. 89, Article first published online, 24 May.
- Pichler-Milanović N., Gutry-Korycka M., Rink D., 2007, *Sprawl in the Post-Socialist City: The Changing Economic and Institutional Context of Central and Eastern European Cities*, [w:] *Urban Sprawl in Europe: Landscapes, Land-use Change & Policy*, C. Couch, L. Leontidou, G. Petschel-Held (red.). Blackwell Publishing Ltd., Oxford, s. 102-135.
- Pięćek B., 2005, *Lokalne uwarunkowania poziomu życia ludności wiejskiej*, [w:] *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, A Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- Polityka regionalna. Trendy zmian i nadchodzące wyzwania*, Prezentacja MRR, Warszawa, 17 lutego, 2009.
- Pomianek I., 2010, *Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego*. Acta Scientiarum Polonorum, seria Oeconomia, t. 9(3), s. 227-239.
- Rakowska J., 2009, *Klasyfikacja gmin w Polsce według poziomu rozwoju w latach 2004 i 2008*, [w:] *Fundusze europejskie w gminach: rozwój lokalny, wykorzystanie środków UE, rekomendacje dla samorządów*, M. Stawicki (red.). Dokument elektroniczny, MRR, Warszawa.
- Rakowska J., 2009a, *Zmiany poziomu rozwoju gmin w Polsce w latach 2004 i 2008*, [w:] *Fundusze europejskie w gminach: rozwój lokalny, wykorzystanie środków UE, rekomendacje dla samorządów*, M. Stawicki (red.). Dokument elektroniczny, MRR, Warszawa.
- Rakowska J., Wojewódzka-Wiewiórska A., 2010, *Zróżnicowanie przestrzeni życiowej obszarów wiejskich w Polsce – stan i perspektywy rozwoju w kontekście powiązań funkcjonalnych*. Ekspertyza wykonana na zamówienie MRR, Warszawa.
- Reckien D., Karecha J., 2008, *Sprawl in European Cities: The Comparative Background*, [w:] *Urban Sprawl in Europe...*, doi: 10.1002/9780470692066.ch2.
- Rosner A., 1999, *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, Seria: Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Rosner A., 2008, *Zróżnicowanie przestrzenne struktur społeczno-gospodarczych i poziomu rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej a możliwości ich rozwoju w ramach PROW 2007-2013*, T. Markowski, Z. Strzelecki (red.). Studia KPZK PAN, t. CXIX, Warszawa, s. 18-30.
- Rosner A., Stanny M., 2007, *Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce a dynamika przemian*, [w:] *Programowanie rozwoju regionu. Ład ekonomiczny i środowiskowo-przestrzenny*, K. Heffner (red.). Wyd. Zarządzania i Inżynierii Produkcji Politechniki Opolskiej, Samorząd Województwa Opolskiego, Komitet Nauk Demograficznych PAN, KPZK PAN, Opole, s. 327-338.
- Rosner A., Stanny M., 2008, *Wykorzystanie zasobów pracy na wsi – uwarunkowania, bariery, nowe rozwiązania instytucjonalne*, [w:] *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rol-*

- nictwem w perspektywie lat 2014-2020, M. Kłodziński (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 45-60.
- Satoła Ł., 2010, *Ocena sytuacji finansowej gmin wiejskich w Polsce w latach 2006-2008*. Acta Scientiarum Polonorum, seria Oeconomia, t. 9(3), s. 199-210.
- Urban Sprawl in Europe. The Ignored Challenge, EEA Report No 10/2006, European Environment Agency, Copenhagen, 2006.
- Wasilewski A., 2005, *Samorząd gminny jako czynnik poprawy konkurencyjności obszarów wiejskich*. Studia i Monografie, IERiGŻ-PIB, nr 129, Warszawa.
- Węclawowicz G., 2010, *Polish Background Report for OECD National Policy Review in Poland*. Presentation prepared for: OECD National Urban Policy Review of Poland, First Mission, Warsaw, March 17th-19th Session I, Urban areas in Poland.
- Wieliczko B., 2006, *Polityka Unii Europejskiej wobec obszarów wiejskich*. „Studia i Monografie IERiG-PIB”, nr 134, Warszawa.
- Wilkin J., 2007, *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych*, [w:] *Ekspertyzy do Strategii rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*, t. 1. MRR, Warszawa.
- Wojnicka E., Tarkowski M., Klimczak P., 2005, *Przestrzenne i regionalne zróżnicowania ośrodków wzrostu. Polaryzacja a wyrównywanie szans rozwojowych. Przestanki dla kształtowania polityki regionalnej państwa*. Ekspertyza dla Ministerstwa Gospodarki i Pracy, Gdynia-Rzeszów.
- Wrzochalska A., 2007, *Social and Economic Changes in Rural Areas in the First Years of EU Membership*, [w:] *Economic Choices Made in Polish Economy in Globalization*. Wyd. Katedry Mikroekonomii, Uniw. Szcz., Szczecin, s. 55-64.
- Zawalińska K., 2009, *Instrumenty i efekty wsparcia Unii Europejskiej dla regionalnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Zborowski A., Chaberko T., Gałka J., Grad N., Kretowicz P., 2008, *Procesy suburbanizacji rezydencjonalnej w województwie małopolskim*, [w:] *Wnioski i rekomendacje*, http://www.politykarozwoju.obserwatoria.malopolska.pl/Files.mvc/208/ROZDZIA%C5%81_V_Wnioski_i_rekomendacje.pdf, Kraków, s. 473-516.